

Araştırma Makalesi/Research Article

19. Yüzyılda Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar

Arzu Şahin*

(ORCID: 0000-0003-4854-0076)

Makale Gönderim Tarihi

26.07.2022

Makale Kabul Tarihi

21.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Şahin, A., "19. Yüzyılda Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1921-1949.

APA: Şahin, A. (2022). 19. Yüzyılda Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1921-1949.

Öz

Anadolu'nun güneydoğusunda yer alan Mardin, *Mardin-Midyat* eşliğinin güney yamaçları üzerinde bulunmaktadır. Coğrafi konumu itibariyle, tarih boyunca birçok medeniyetin geçiş güzergâhında yer almıştır. Mardin, Osmanlı'nın 1515 yılında gerçekleştirdiği Çaldıran Zaferi neticesinde, devletin hâkimiyeti altına girmiş ve Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi olarak idari teşkilattaki yerini almıştır.

Kısa süre içerisinde geniş coğrafyalara yayılan salgın hastalıklar, toplu ölümlere ve ciddi sağlık sorunlarına sebebiyet vermektedir. Tarihte yaşanan kıtlık, kuraklık, sel felaketi, çekirge istilası gibi tabii afetlerin yanında *veba (taun)*, *kolera*, *sıtma*, *frengi*, *çiçek* vb. daha birçok salgın hastalıklar büyük tahribatlara yol açmıştır. Bu tahribatlar da toplumları iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan etkilemiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, arzusahin@firat.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

Mikro düzeyde ele alacağımız Mardin, veba ve kolera başta olmak üzere çeşitli salgın hastalıklardan etkilenen yerler arasındadır. Bu çalışmada 19. yüzyıl boyunca Mardin ve çevresinde görülen hastalıklar, bu hastalıklara karşı alınan tedbirler, uygulanan tedaviler, karantina uygulaması, tahaffuzhanelerin (karantina yeri) tahsis edilmesi gibi hususlar ele alınacaktır. Mardin ve çevresinde salgınlardan kaynaklı kültürel, sosyal ve ekonomik değişimler üzerinde de durulması amaçlanmaktadır.

Araştırmamıza esas teşkil edecek kaynakların başında Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler gelmektedir. Bunun yanı sıra çalışmamız, döneminde kaleme alınan eserler ile araştırma ve inceleme kaynaklarla da desteklenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Mardin, Salgın Hastalıklar, Kolera, Veba.

Epidemic Diseases in and Around The City of Mardin in the 19th Century

Abstract

Located in the Southeastern Anatolian Region, the city of Mardin resides on the southern slopes of the *Mardin-Midyat* border. Thanks to its geographical location, the city has been on the transit route of many civilizations throughout history. As a result of the victory of the Ottoman State in the Battle of Chaldiran in 1515, the city of Mardin came under the rule of the state and took its place in the administration organization as a Sanjak Center affiliated to the Province of Diyarbakır.

Epidemics that spread to large geographical regions in short periods cause mass deaths and serious health problems. In addition to natural disasters such as famine, drought, flood, locust attacks, etc. many epidemic diseases such as *plague*, *cholera*, *malaria*, *syphilis*, and similar diseases cause great destruction. These destructions also affect societies economically, socially, and culturally.

The city of Mardin, which will be investigated in this study at a micro level, is among the places affected by various epidemic diseases, especially plague and cholera. In this study, the diseases observed in and around the city of Mardin in the 19th century, the measures taken against these diseases, the treatment methods, the quarantine implementations, the allocations of quarantine stations will be evaluated. In the current study, it is also aimed to focus on the cultural, social, and economic changes caused by the epidemics in and around the city of Mardin.

The documents in the Presidential Ottoman Archive are the primary sources that will form the basis of our study. Furthermore, our study will be supported by the previous studies conducted during the period in question in addition to the research and investigation resources.

Keywords: Ottoman State, Mardin, Epidemic Diseases, Cholera, Plague.

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eskiye dayanan salgın hastalıklar¹, tarih boyunca var olmuş ve var olmaya devam etmektedir. Kısa sürede geniş coğrafyalarda yayılma imkânı bulan ve tabiatın kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan salgın hastalıkların kitlesel ölümlere yol açtığı bilinmektedir.

Tarihi dönemler içerisinde görülen kıtlık, kuraklık, çekirge istilası, deprem, sel felaketi gibi tabii afetler² ile birlikte birçok salgın hastalık ortaya çıkmış ve toplumları sosyal, kültürel, ekonomik, psikolojik vs. yönden etkisi altına almıştır. Yaşanan bu felaketler, insan nüfusunu azalttığı gibi çeşitli göç hareketine ve ticari faaliyetlerin durma

¹ Salgın hastalıklarla ilgili çalışmalar için bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997; Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-26 Mayıs 2000) Bildiriler*, İstanbul, 2001, s. 309-319; Nuran Yıldırım, "İstanbul'un Kolera İle Tanışması: 1831 Salgını", *Toplumsal Tarih*, S. 316, Nisan, 2020, s. 62-66; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010; Orhan Kılıç, *İnsanlığın Ölümle İmtihanı Mikrop, Salgın ve Toplum*, İstanbul, 2021; Yıldırım, Nuran, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyancılar: Karantina İstemezük", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 150, İstanbul, 2006, s. 18-27. Orhan Kılıç, "Orta ve Yeniçağlarda Salgın Hastalıklar, Göç ve İskân", *Geçmişten Günümüze Göç II*, ed. Prof. Dr. Osman Köse, Samsun, 2017, s. 1237-1247. Orhan Kılıç, "Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri", *Küresel Salgının Anatomisi İnsan Ve Toplumun Geleceği*, Editörler: Prof. Dr. Muzaffer Şeker, Prof. Dr. Ali Özer, Dr. Cem Korkut, TÜBA, Ankara, 2020, s. 15-53.

² İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler", *XIV. Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002 Ankara*, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005, s. 665-693. Ayrıca konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal Taşkın, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Palu'da Tabii Afetler (1858-1910)", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, c. V, S. 2, Elazığ, 2018, s. 73-81; Sabri Mengirkaon, *19. Yüzyılda Diyarbakir'de Kıtlık*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mardin, 2021.

noktasına gelmesine de sebep olmuştur. Nitekim Çekirge istilası ve yağış yetersizliğinden kaynaklanan kuraklıklar kıtlık dönemlerinin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Bu kıtlık dönemlerinden en önemlisi kuraklığa bağlı olarak Suriye ve Irak'ın kuzey tarafları ile Anadolu'nun güneydoğusunda yaşanan kıtlıktır. 1757-1758 senesinde Diyarbakır, Urfa ve Musul çevresinde görülen kıtlık nedeniyle halk yerini yurdunu terk etmek zorunda kalmıştır³. Aynı zamanda açlık ve yokluk salgın hastalıkları beraberinde getirmiştir.

Aynı şekilde 1827 ve 1828 yıllarında yaşanan çekirge istilasında, özellikle hasat zamanlarında çekirgelerin çöl tarafından sürüler halinde gelerek ekili arazileri, bağ ve bahçeleri talan etmesi, kıtlıkla karşı karşıya kalan halkın Diyarbakır tarafına doğru göç etmesine sebep olmuştur⁴. Bir diğer örnek, Dicle Nehri'nin taşmasıyla yaşanan sel felaketinin, Bağdat'ta meskûn olan ahalinin 3/1'ini yok etmesi, bir kısmını ise veba hastalığından kırıp geçirmesi teşkil eder⁵. 1802 senesinde bu bölgede yaşanan veba salgınında, sadece Bağdat şehrinde günde 60-70 kişinin hastalık sebebiyle vefat ettiği ve bu konuda Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın çaresiz kaldığı ifade edilmektedir⁶. Yine 1830 senesinde görülen veba salgınında, Bağdat ve çevresindeki halkın perişan bir vaziyette olduğu, iktisadi faaliyetlerin durduğu bilinen bir gerçektir⁷.

Yüzyıllardır insanlığı dehşete düşüren veba salgınları, 19. yüzyılda etkisini yavaş yavaş kaybederken, yerini koleraya bırakmıştır. Hindistan'dan dünyaya yayılan kolera'nın Osmanlı topraklarına sirayet etmesiyle birlikte; 1817, 1829, 1852, 1863, 1881 ve 1899 gibi zaman aralıklarında kolera salgınları yaşanmış ve toplu ölümler meydana gelmiştir⁸. Hastalığın kısa sürede yayılmasında; hastalıklı kişilerle

³ Panzac, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁴ Abdüsselam Efendi'nin Mardin Tarihi, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul, 2007, s. 113.

⁵ Abdüsselam Efendi'nin Mardin Tarihi, s. 116.

⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 4, İstanbul, 1994, s. 1836-1837.

⁷ Yılmazçelik, "XVIII. Ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler", s. 683.

⁸ Gülten Sarıyıldız, "Karantina", *DİA*, c. 24, İstanbul, 2001, s. 463. Osmanlı topraklarında ilk defa 1822 senesinde görülen kolera salgın hastalığı, Basra Körfezi'nden Bağdat yoluyla Anadolu'ya sirayet etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.

temasta olmak, hastaların eşyalarını kullanmak ve kalabalık ortamlarda bulunmak en önde gelen sebepler arasında yer almaktaydı. Bununla birlikte tüccar kafileleri, kervanlar, ulaklar, göçebeler ve yolcular gibi sürekli olarak gidip gelenlerin bulunması, hastalığın yayılmasını kolaylaştırmaktaydı⁹. Özellikle kervanlar geçtikleri yerlerde konaklamak suretiyle ahali ile yakın temasta bulunarak, hastalıkların hızla yayılmasına sebep olmaktadır.

Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar

Veba (Taun)

Osmanlı kaynaklarında *illet-i veba*, *taun*, *illet-i müdhıse* olarak da adlandırılan veba, *yersinia pestis*¹⁰ adı verilen bir bakteri türünün sebep olduğu bir enfeksiyon hastalığıdır. Kasık, koltuk altı ve boyunda *hıyarcık* denilen ağrı ve şişlerle kendini gösteren hastalık¹¹, esas itibariyle fareler başta olmak üzere kemirgenlerden pireler aracılığıyla insanlara bulaşmaktaydı.

Mevsim değişikliklerinin veba salgını üzerinde etkisinin olduğu bilinmektedir. Sıcaklık ve nem artışı, vebanın ortaya çıkması ve yayılmasına uygun bir ortam sağlamaktaydı¹². Nitekim hastalık, sıcaklıkların yükselmeye başladığı bahar ve yaz aylarında artarken, kış aylarında düşme eğilimi göstermekte idi.

19. yüzyıl boyunca çeşitli aralıklarla veba salgınları yaşandığı, ancak etkisini giderek kaybettiği bilinmektedir. Bu dönemde en önemli salgınlar, 1812-1819 ve 1835-1838 senelerinde yaşanmıştır¹³. Hastalığın Mardin ve çevresine sirayet etmesi, Irak coğrafyasında

Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", s. 310; Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul, 2007, s. 22-23.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Panzac, *a.g.e.*, s. 96-99.

¹⁰ 1894'te Fransız bilim insanı Dr. Alexandre Yersin tarafından bulunan bir basildir. Nühket Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, İstanbul, 2017, s. 63.

¹¹ Hıyarcıklı veba; baş, kol ve bacaklarda ağrı ile kendini gösterir. Kasık, koltuk altı ve boyundaki bezler şişer. Veba basili kana geçtiğinde kalp zayıflar ve hastanın durumu kötüleşir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, *Veba*, İstanbul, 1326, s. 1; Varlık, *a.g.e.*, s. 24.

¹² Panzac, *a.g.e.*, s. 43.

¹³ Nühket Varlık, "Tâun", *DiA*, c. 40, İstanbul, 2011, s. 176.

görülen salgınla doğru orantılıdır. Zira bu bölgede görülen herhangi bir salgın hastalık, kolaylıkla Mardin ve çevresinde yayılma imkânı bulmaktaydı. 1821 senesinde Basra'da başlayan veba, kısa sürede Bağdat, İran, Musul, Mardin, Halep, Hama ve Humus'a kadar ilerleme kaydetmiştir. Ağustos 1822 tarihinde bir ay içinde sadece Mardin'de 500 kadar kişinin vefat ettiği ifade edilmektedir¹⁴. Özellikle Mardin şehrinin, Bağdat'a giden kervan yolu üzerinde bulunması, salgının bu çevrede yayılmasını kolaylaştırmaktaydı.

İnsanların kitleler halinde ölümüne sebep olan her afet; belirli oranda nüfus, iş gücü ve vergi gelirlerinin azalması anlamına gelmekteydi. Nitekim salgın hastalık dönemlerinde hastalıktan kaçıp kurtulmak amacıyla göçlerin yaşandığı görülmektedir¹⁵. Bu göç dalgasına engel olmak amacıyla devlet tarafından, salgından etkilenen ve kaçma eğiliminde olan ahalinin ödemekle mükellef olduğu bir kısım vergi yükümlülüklerinde belirli bir süre muafiyet uygulandığı tespit edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde¹⁶ olduğu gibi Mardin ve çevresinde de yaşanan kıtlık, salgın hastalık gibi tabii afetler, bölgede bir nüfus hareketliliğinin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu iç göç neticesinde bazı köylerin, tamamen boşaldığı ifade edilmektedir¹⁷. 1762 senesinde Diyarbakır Eyaleti'nde yaşanan ve 50 bin kişinin ölümüne sebep olan veba salgınının Mardin'e sirayet ettiği ve halkın

¹⁴ Abdüsselam Efendi'nin *Mardin Tarihi*, s. 106.

¹⁵ Orhan Kılıç, "Salgın Hastalıkların Osmanlı Vergi Düzenine Etkisi", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 1*, İzmir 25-27 Nisan 2019, İzmir, 2019, s. 374-375.

¹⁶ Salgın hastalık sebebiyle birçok Osmanlı şehrinde ahalinin yerleşim bölgelerini terk etmek zorunda kaldıkları hususuna dair ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, "Orta ve Yeniçağlarda Salgın Hastalıklar, Göç ve İskân", s. 1242-1243; Ercüment Topuz, "XIX. Yüzyılda Antep (Ayıntab) Örneği Üzerinden İlet-i Kolera ile Mücadele", *Tarihten Günümüze Ayıntab – Gaziantep*, Ankara, 2018, s. 240-241; Hasan Ali Cengiz, "XIX. Yüzyıla Kadar Edirne'de Görülen Salgın Hastalıklar", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Güz 2020, s. 518; Engin Çetin, "1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar'a Tesirleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X 19-20-21 Ekim 2018 Bildiriler*, ed. Dr. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2019, s. 197-198; Mehmet Yaşar Ertaş – Fatma Yıldız, "19. Yüzyılda Anadolu'da Sıtmanın Görüldüğü Yerler ve Alınan Önlemler", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Ankara, 2017, s. 223-245.

¹⁷ Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, İstanbul, 2010, s. 95-97.

can korkusuyla yerini yurdunu terk etmek zorunda kaldığı bilinmektedir¹⁸. Yine 1799-1800 senelerinde Diyarbakır, 1801-1802'de Bağdat çevresinde yaşanan salgınlar neticesinde şehir nüfusu azaldığı gibi iktisadi faaliyetler de durma noktasına gelmiştir¹⁹.

Bu dönemde Mardin ve çevresinden toplanması gereken bazı vergi gelirleri, Musul ve Bağdat gibi kalelerin tamir masraflarında kullanılmaktaydı. Ancak salgın hastalıkla mücadele söz konusu olduğunda *salyane* nevi vergilerden ödeme yükünün bir süreliğine kaldırıldığı veya ileri bir tarihe ertelendiği anlaşılmaktadır. Mesela 27 Aralık 1787 (17 Rebi'ü'l-evvel 1202) tarihli bir kaimede; Bağdat Kalesi masraflarında kullanılmak üzere Mardin Mukataası'ndan talep edilen irsaliye malının “*bu bela gidinceye dek*” alınmadığı bildirilmekteydi. Ayrıca Diyarbakır Valisi Ebubekir Paşa tarafından talep edilen *imdâd-ı seferiyye*²⁰ akçesinden Mardin payına düşen 4 bin kuruşun ödenmesi de geciktirilmiştir²¹.

Salgın hastalık sebebiyle vergi muafiyetinin uygulandığına dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. 16 Ağustos 1800 M. (25 Rebi'ü'l-ahir 1215 H.) tarihli arzuhalde; Musul Kalesi'nin tamir masrafı olarak belirlenen 344.608 kuruş meblağın toplanması gerektiği halde Mardin, Musul, Cezire ve İmadiye'de *illet-i tâun* ve *vebadan* dolayı ahalinin çok zor şartlar altında olduğu bildirilerek, bu meblağdan affedilmelerini talep etmişlerdir²².

¹⁸ İbrahim Yılmazçelik, “XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim-Halk Münasebetleri”, *Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993, s. 373.

¹⁹ İbrahim Yılmazçelik, “XVIII. Ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler”, s. 682-683. Abdulgani Efendi (Abdulgani Fahri Bulduk), 1798 senesinde yaşanan veba salgınının Mardin'i kırıp geçirdiği bilgisini vermektedir. Bkz. Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara, 1999, s. 191-192.

²⁰ Sefer zamanlarında savaş masraflarının karşılanması amacıyla halktan alınan örfi nitelikli vergilerdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul, 1993, s. 63; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 347.

²¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn (HAT)*, 24 / 1227-B. 27 Aralık 1787 / 17 Rebi'ü'l-evvel 1202 tarihli kaime.

²² “*Defter-i mezkûr mucebince kal'a-yı mezkûre tamirinin takdim olunan mesârifatı üç yüz kırk dört bin altı yüz sekiz guruş meblağ olub bu kadar mebâliği cümlesinin tedbir ve tedarikine ne mesned-i âlilerinde ve ne ahali ve sekenede imkân ve takdir-i devlet-i aliyyeleri muavenetine muhtaç olduğu zahir ve ayan ise dahî devlet-i aliyyenin iş bu*

Aynı şekilde Bağdat Valisi Davud Paşa tarafından yazılan 2 Temmuz 1829 (29 Zi'l-hicce 1244) tarihli tahriratta; Mardin ve Musul civarında kıtlık hadisesi, çekirge istilası ve veba hastalığının zuhur etmesi sebebiyle halkın perişan bir vaziyette olduğu, esnaf ve tüccardan bir akçe salyanenin dahi toplanmasının mümkün olamadığı bildirilmiştir. Aynı zamanda şark ordusunda kullanılmak üzere kendisinden istenilen 6 bin kese *bedeliye akçesini* vermeye muktedir olmadıkları beyan edilerek, bu konuda kendilerinin affedilmesi talep edilmekteydi²³. Öyle ki bu sene içinde görülen kıtlık ile birlikte yaşanan veba salgını, ahaliyi perişan bir vaziyete getirmiş ve halkın göç etmesine sebep olmuştur. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, yaşanan kıtlık hadisesi neticesinde halkın yetersiz beslenmesi ve gereken temizlik şartlarının sağlanmaması gibi sağlıksız şartlar, bağışıklık sisteminin düşmesine sebep olduğundan hastalıkların daha kolaylıkla yayılmasına elverişli bir ortam hazırlamaktaydı²⁴.

Bu dönemde yaşanan salgınla ilgili olarak Abdüsselam Efendi²⁵, 1827 senesinde görülen salgının öncekilerin aksine Erzurum'dan başlayarak; Diyarbakır, Mardin, Musul ve Bağdat güzergâhında ilerleme kaydettiği ve Musul üzerinden Mardin'e doğru gelenlerin yolda hiçbir kimseyle karşılaşmadıkları bilgisini vermektedir. Aynı zamanda ertesi yıl Mardin Voyvodası Mehmed Said Ağa'nın yanına bir kısım askeri kuvveti almak suretiyle Nusaybin'e gittiği sırada, burada meskûn köy ahalisinin hastalığa yakalanma korkusuyla dağlara kaçtığını ve halkın ambarlarda saklı tuttuğu hububatın, voyvoda tarafından el konulduğunu ifade etmektedir²⁶.

gaileleri vaktinde bu misillü tekâlif menafi-i sadakat olduğuna kat-ı nazar bu aralıklarda takdirü'llahi teala ..." BOA, AE. SSLM. III, 337 /19476. 16 Ağustos 1800 / 25 Rebi'ü'l-ahir 1215 tarihli arzuhal.

²³ *"Eyalet-i mezkûrenin bi'l-cümle bağat ve mahsûlatına afet-i istila ve mecmu' hasılat ve hayvanatı kaffe-i sekene ve reaya kaht-u gala olmuştur ki ekseri terk-i diyar ve etraf ve eknâfa perakende itdiklerine ilave bu sene-i mübarekede Mardin ve Musul ve Erbil'de illet-i müvehhişe taun ve veba arızasıyla yevmi iki bin nüfusdan ziyade sedd-i nihada nevâhi ve kurra ahalişi telef ve heba olmuştur"*. BOA, HAT, 810 / 37214. (2 Temmuz 1829 (29 Zi'l-hicce 1244) tarihli tahrirat)

²⁴ Orhan Kılıç, *İnsanlığın Ölümlü İmtihanı Mikrop, Salgın ve Toplum*, s. 20.

²⁵ 1789-1843 yılları arasında yaşayan Abdüsselam bin Ömer El Mardini'nin, *Ümmü'l-İber* adında Araçça kaleme aldığı eserin bir kısmı Mardin tarihine ayrılmıştır.

²⁶ *Abdüsselam Efendi'nin Mardin Tarihi*, s. 112-113.

Salgın hastalık dönemi sona erdiğinde devlet tarafından alınması geciktirilen bu vergilerin birikmiş haliyle yeniden tahsil edilmesi yoluna gidilmekteydi. Ancak bu durum halkın tepkisine yol açtığı gibi, yeniden bir huzursuzluk yaşanmasına sebep olmaktadır. Mesela 17 Temmuz 1865 (22 Safer 1282) tarihinde Mardin Sancağı'ndan talep edilen 6134 kise meblağın tahsil edilmesi gerektiği halde bu bakayanın ödenmediği ve ahalinin bu duruma karşı çıktıkları anlaşılmaktadır²⁷.

Kolera

Kolera, 1883 senesinde Koch tarafından ilk defa izole edilerek tanımlanan *Vibrio cholera* adı verilen bir bakterinin sebep olduğu öldürücü bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalık, mikrobun bağırsaklara yerleşmesi neticesinde özellikle akut kusma ve şiddetli ishal ile kendini göstermekte idi²⁸.

Koleranın menşesi, Hindistan'da *Aşağı Bengal* adı verilen delta üzerinde bulunan Ganj Nehri ile Brahmaputra Nehri arasındaki araziye dayanır²⁹. Ganj Nehri, Hintlilerce kutsal sayıldığından her sene buraya gelerek ayinlerini icra etmeleri, hastalığın yeniden ortaya çıkarak yayılmasına ve bir pandemi³⁰ halini almasına sebep olmaktadır.

Kolera vibriyonları adı verilen mikropların su içinde yaşamaya elverişli bir ortam bulmaları, hastalığın sular vasıtasıyla bulaşmasına imkân tanımaktaydı. Özellikle lağım karışan nehir sularının kullanılması,

²⁷ BOA, A. MKT. MHM, 338 / 59. (17 Temmuz 1865 / 22 Safer 1282) "Mardin malından itası lazım gelen 6134 kisenin tahsili ve irsali ol havalıye birkaç seneden berü müstevli olan afetden ve muahharan zuhura gelen gâlâdan nâşi ekser ahalinin öteye berüye gitmelerinden ve kazaların inzibatsızlığından vukua gelmiş bir keyfiyet olduğu ve bu hal tesviye virgülerinde muhalefet ve adem-i itaatlerinden" kaynaklandığı ifade edilmiştir.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mesut Ayar, *a.g.e.*, s. 4.

²⁹ Besim Ömer - Akil Muhtar, *Kolera Hastalığında İttihâzı Lazım Gelen Tedâbir Etibbâya Rehber*, İstanbul, 1328, s. 7.

³⁰ Salgın hastalıklar kıtalararası yayıldığında pandemi halini almaktaydı. Bkz. Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elâzığ, 2004, s. 11.

hastalığın intikalinde önemli bir faktördü³¹. Aynı zamanda suyu azalan nehirlerin bir kısmının bataklık haline dönüşmesi de hastalıklar açısından elverişli bir ortam hazırlamaktaydı. Mesela yağış yetersizliğine bağlı olarak Fırat ve Dicle nehirlerinin bir kısmında bataklık alanlarının oluşması üzerine, bu alanların salgın hastalıklara sebebiyet verdiği gerekçesiyle kurutulması yönünde girişimler söz konusudur³².

19. yüzyıl, Osmanlı topraklarında kolera başta olmak üzere salgın hastalıkların sıklıkla yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde kolera salgını, Osmanlı'nın birçok vilayetinde olduğu gibi Diyarbakır ve Bağdat gibi merkezden uzak vilayetlerde de kendini göstermiştir. Mesela Bağdat Vilayeti'nde, 1851 senesi Temmuzundan Marta kadar 9 ay, 1852 senesi Ekiminden 1853 Nisanına kadar 7 ay, 1855 senesi Kasımından 1857 Ocak ayına kadar 15 ay boyunca ve 1857-1859, 1860-1862, 1865-1867 tarihlerinde iki seneyi aşkın bir süre olmak üzere kolera istilaları yaşanmıştır³³. Bununla birlikte 1869 Ekim ayı itibarıyla yeniden başlayan salgın, 3 sene 2 ay boyunca aralıksız devam ederek toplu ölümlere sebep olmuştur. Yaşanan bu son salgından sonra 1889 senesine kadar geçen sürede bu bölgede kolera vakasına rastlanmamıştır³⁴.

Bu kolera istilaları, Hindistan menşeli olup, Basra Körfezi vasıtasıyla Osmanlı topraklarına sirayet etmiştir³⁵. Aşağıdaki harita koleranın

³¹ Besim Ömer - Akil Muhtar, *Kolera Hastalığında İttihâzı Lazım Gelen Tedâbir Etibbâya Rehber*, s. 12-13.

³² Irak bölgesinde hüküm süren koleranın, Fırat Nehri'nin bataklıklarından kaynaklandığı düşüncesiyle bu alanların kurutulması gündeme gelmiş ve masrafları karşılanmıştır. BOA, *DH. MKT, 1666 / 78, 1657 / 14*. 14 Ekim 1889 / 18 Safer 1307 tarihli mazbata.

³³ *Bel_Osm_K.00050*, s. 29. Kolera, Bağdat ve Basra vilayetlerinde istila mıntıkları teşkil ettikten sonra Musul ve Diyarbakır vilayetlerine geçerek, 1866 senesinde büyük tahribata sebep olmuştur.

³⁴ *Bel_Osm_K.00050*, s. 29.

³⁵ 1889 senesinde yeniden ortaya çıkan kolera yine Basra Körfezi kanalıyla her tarafa yayılmıştır. Salgın hastalıkların Irak coğrafyasına kolaylıkla sokulması, Hindistan'la olan bağlantısı sayesinde gerçekleşmekteydi. Bu bağlantıyı Basra Körfezi sağladığı gibi salgın hastalıkların yayılmasına da sebep olmaktadır. Nitekim Hindistan'da zuhur eden herhangi bir salgın hastalık, kısa sürede Basra Körfezi'nden Basra'ya ulaşıp, buradan

dünya üzerinde yayıldığı coğrafyayı göstermektedir. Buna göre kuzey-güney yönünde kıtalararası yayılan salgın hastalık pandemi halini almıştır.

Harita 1: 19. yüzyılda koleranın dünya coğrafyasında yayılması³⁶

İncelenen dönemde sağlık hizmetlerinin yürütülmesi ve salgın hastalıklarla mücadele edilmesi hususunda merkezle yazışmaların devam ettiği ve genel olarak salgının boyutu, alınması gereken tedbirler ve o mahalde görevlendirilecek sıhhiye heyetleri konusunda bilgi alışverişinde bulunulduğu görülmektedir. Özellikle salgın hastalık söz konusu olduğunda vilayetlerde görevlendirilen tabiplerin görevli oldukları mahallin sıhhi durumunu tespit ederek, Karantina Meclisi'ne yazılı olarak bildirmeleri istenilmekteydi³⁷. İlk görevi, hastalıklı olan mahallin çevreyle bağlantısını kesmek olan sıhhiye heyetleri içerisinde Osmanlı uyruklu gayrimüslim hekimler de yer almaktaydı.

her tarafa yayılmaktaydı. Basra mevki, Irak coğrafyasına sokulacak istilada en işlek bir kapı vazifesi görmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Bel_Osm_K.00050*, s. 30-31.

³⁶ Besim Ömer - Akil Muhtar, *Kolera Hastalığında İttihâzı Lazım Gelen Tedâbir Etibbâya Rehber*, s. 240.

³⁷ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, c. 58, S. 222, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 350.

19. yüzyılın ilk yarısında Mardin ve çevresinde karantina usulünün uygulandığını ve gidip gelen yolculardan harç alınması yönünde bazı girişimlerin olduğunu söylemek mümkündür³⁸.

1890 senesi yaz aylarında kolera, Mardin ve çevresinde hüküm sürmekteydi³⁹. Nitekim hastalık, ilk önce Cizre Kazası'na bağlı bir köyde görülünce, durum dâhiliye ve sıhhiye nezaretlerine arz edilmiştir. Bunun üzerine o sırada Halep'te bulunan karantina⁴⁰ tabibi Kurado Efendi'nin Diyarbakır Vilayeti'nde incelemelerde bulunmak üzere görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Karantina tabibinin bölgede yaptığı inceleme sonucunda koleraya yakalanan kişi sayısı ile hangi mevkilerde muhafaza kordonlarının oluşturulması gerektiği bildirilmiştir. Buna göre, Musul, Bitlis, Halep, Urfa cihetleriyle, Diyarbakır Sancağı dâhilinde bulunan Derik, Silvan, Yenişehir ile Diyarbakır'a iki saat mesafede yer alan Karaköprü mevkilerinde ve Mardin Sancağı'nın icap eden noktalarında birer muhafızın görevlendirilmesi ve Cizre ile Nusaybin arasında karantina kordonu oluşturulmasına karar verilmiştir⁴¹. Bu şekilde tahaffuz tedbirlerinin uygulanmasına itina gösterildiği⁴² ve denetlemenin yapıldığı görülmektedir.

Karantina kordonu teşkil edilen mevkilerde, hastalık şüphesi taşıyanların muhafaza altına alınarak izlenmesi, koleranın yayılmasına engel teşkil ettiği halde, bu bölgede kaçak suretiyle gidip gelenlerin eksik olmaması hastalığın çevreye yayılmasına imkân tanımaktaydı. Zira Cizre'de görülen kolera, alınan tedbirlere rağmen Mardin ve çevresine kolaylıkla sirayet etmiştir.

³⁸ BOA, A. MKT. MHM. 358 / 17. 12 Haziran 1866 / 28 Muharrem 1283.

³⁹ Cizre Kazası'nda 1890 yazında görülen kolera ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Altan, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Cizre'de Kolera Salgını ve Yol Açtığı Tahribat", *Mukaddime*, 10 (1), 2019, s. 37-52. 1890 senesi bahar aylarında Musul'da görülen kolera birkaç ay içinde Mardin, Cizre ve Erbil çevresine sirayet etmiştir.

⁴⁰ Karantina, salgın hastalık olan bir yerden gelen yolcularda hastalığın olup olmadığı anlaşılacak üzere şehir halkından ayrı olarak bir müddet nezaret altında bulundurulmak anlamına gelir. Pakalın, *a.g.e.*, s. 199. Karantina ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıyıldız, "Karantina", s. 463-465; İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Âb-ı Hayat'ı Aramak Gönül Tekin'e Armağan*, Yay. Haz. Ozan Kolbaş – Orçun Üçer, İstanbul, 2018, s. 737-761.

⁴¹ BOA, Y. PRK. TKM. 18 / 15. (7 Temmuz 1890 M. 19 Zî'l-kade 1307 H.)

⁴² BOA, DH. MKT. 1744 / 74. (22 Temmuz 1890 / 4 Zî'l-hicce 1307)

18 Temmuz 1890 (30 Zî'l-kade 1307) tarihli Sıhhiye Nezaretine hitaben yazılan tezkirede; koleranın Mardin Kasabası'na bulaştığından bahisle, Mardin ve çevresinde kordonlar tesis edildiği bildirilmekteydi. Özellikle Mardin, Cizre ve Nusaybin'den kolera hastalık mikrobunu taşıyıp, bu kordonlardan kaçak suretiyle geçenlerin olduğu ifade edilerek, hastalığın Diyarbakır'a bulaşmasını engellemek amacıyla bu kordonlarda alınan tedbirlerin sıkılaştırıldığı ve Diyarbakır sur çevresine 10 kadar askeri kuvvetin yerleştirildiği bilgisine yer verilmiştir. Aynı zamanda Mardin dâhilindeki kordonlarda görevlendirilmek üzere üç tabip ile eczacının sevk edilmesi gerektiği halde henüz bu sevk gerçekleşmediğinin haber alınması üzerine yeniden bir tezkere gönderilmiştir⁴³. Özellikle Diyarbakır şehrinde mevcut olan bu surların salgının yayılmasında bir kalkan görevi görerek, sağlık şartlarını muhafaza ettiği bilinmektedir⁴⁴. Hastalığın yayılmasına engel olmak amacıyla kale kapıları kapatıldığı gibi, bölgeye belirli bir askeri kuvvetin yerleştirilmesi de önem arz etmekteydi.

Hastalık görülen mahallerde görevli olan idarecilerin hastalığın seyri konusunda bilgi vermek zorunda bulunmaları ve sıhhi tedbirlerin alınması hususunda birinci derecede yetkili olmaları hasebiyle, herhangi bir görev ihmali veya görevi kötüye kullanma söz konusu olduğunda görevden el çektirildikleri görülmektedir. Mesela Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı Nusaybin Kazası'nda kolera hastalığı sebebiyle 200'e yakın kişinin vefat ettiği bilinmesine rağmen, kaza kaymakamı tarafından herhangi bir malumat verilmediği anlaşıldığından kaymakam görevden alınmıştır. Aynı zamanda o bölgede "kolera illet-i

⁴³ BOA, DH. MKT. 1743 / 77. (18 Temmuz 1890 / 30 Zî'l-kade 1307) "Mardin dâhilindeki kordonlar için Diyarbekir Vilâyeti'nce lazım gösterilen üç tabip ile eczacının süratle sevk ve izamı zımında icâb iden memuriyet-i asâkiriyye evâmîr-i şer'iyye itası lüzumu yekdiğerini müteakiben yazılan çend kit'a tezâkir-i acizanemle arz ve izbar kılınmıştır. Zükûr etibba ve eczacıların henüz gönderilmemesinden ve illetin nefsi-i Mardin kasabasında sirayet eylesmesinden dolayı vilâyat-ı müşarûn-ileyhadan dahi alınan telgrafnamede keyfiyet idilmiş ve maslahat fevkalade haiz-i ehemmiyet bulunmak o cihetle işar-ı sabık mahsusı vechile hemen icâb etibbâsına müsaade şayan olunmak babında ..." BOA, DH. MKT. 1743 / 48. 17 Temmuz 1890 / 29 Zî'l-kade 1307 tarihli belgede; Mardin'de ayın 2'sinde koleraya yakalanan 5 kişiden 2'sinin vefat ettiği, aynı tarihte Cizre'de 5, Erbil'de 6 vakanın olduğu bildirilmiştir.

⁴⁴ İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 246.

müdhîşe ve sariyesinin müstevli olması” yani koleranın bir salgın halini alması nedeniyle bu göreve ehil birinin tayin edilmesi gerektiğine işaret edilmektedir⁴⁵.

Bu dönemde Mardin’deki kolera vakaları hakkında bazı sayısal verilere ulaşılmıştır. 1 Ağustos 1890 tarihli Diyarbakır Vilayeti’nden alınan telgrafnameye göre, Mardin’de kolera yakalanan 19 kişiden 11’inin vefat ettiği anlaşılmaktadır⁴⁶. Özellikle Temmuzun 5’inde görülen 6 kolera vakasından 3’ünün⁴⁷, 21’inde 3 vakadan hepsinin⁴⁸, 26-27 Temmuz arasında 9 vakadan 5’inin vefat ettiği ifade edilmiştir. Nusaybin Kazası’nda ise aynı tarihlerde (28 Haziran - 21 Temmuz arasında) kolera yakalanan 191 kişiden 37’sinin vefat ettiği bilgisine yer verilmiştir⁴⁹. Aynı zamanda Cizre’de 14 Haziran - 30 Temmuz tarihleri arasında, Mardin’de ise ağustosa kadar koleranın devam ettiği ve bundan sonra herhangi bir vakaya rastlanılmadığı bildirilmektedir. Ayrıca karantina müddetinin 5 güne indirilmesi gerektiğinden bahisle, bu hususun etıbbaya iletilmesine karar verilmiştir⁵⁰.

Bu dönemde Erbil’de 6 kişinin kolera yakalandığı ve 13 kişinin ise vefat ettiği bilgisine bakılırsa; vefat sayısının *musab* yani hastalık teşhis

⁴⁵ BOA, DH. MKT. 1749 / 97. 11 Ağustos 1890 / 24 Zî’l-hicce 1307.

⁴⁶ Mardin’de kolera vakaları ile ilgili olarak *musâb* (hastalığa yakalanan), vefiyat (vefat eden) ve *şifayab* (hastalıktan kurtulan) sayıları verilmiştir. 14 Temmuz 1307’de 8 musâb, 5 vefiyat, 3 şifayab; 15 Temmuz’da 1 musâb, 1 vefiyat; 16 Temmuz’da 2 musâb, 2 vefiyat; 17 Temmuz’da ise 8 musâb, 3 vefiyat olduğu bildirilmiştir. BOA, Y. PRK. DH. 3 / 80. 1 Ağustos 1890 M. (14 Zî’l-hicce 1307 H.)

⁴⁷ BOA, DH. MKT. 1744 / 62. 21 Temmuz 1890 / 3 Zî’l-hicce 1307.

⁴⁸ BOA, DH. MKT. 1748 / 15. 5 Ağustos 1890 / 18 Zî’l-hicce 1307.

⁴⁹ Musul Vilayeti’nden alınan telgrafnamede; 26 Temmuz’da Mardin’de 5 musâb, 3 vefat ve Cizre’de 3 musâb, 2 vefat; ayın 27’sinde Mardin’de 4 musâb 2 vefat görüldüğü ve aynı gün Cizre’de vaka olmadığından bahisle, Diyarbakır ve Akra kasabasında 22-24 Temmuz arasında 8 vefatın olduğu bildirilmiştir. Bu verilerle birlikte bir başka belgede 25-28 Temmuz arasında Cizre’de 48 musâb, 56 vefat görüldüğü bilgisine yer verilmiştir. BOA, DH. MKT. 1749 / 103. BOA, DH. MKT. 1742 / 1. 11 Temmuz 1890 / 29 Haziran 1306. (Rumi tarih verilmiştir)

⁵⁰ BOA, DH. MKT. 1759 / 107. 10 Eylül 1890 / 25 Muharrem 1308. Ayrıca 13 Ağustos 1890 / 26 Zî’l-hicce 1307 tarihli bir başka belgede; Dicle Nehri kenarındaki kordon hattı üzerinde bulunan 25 haneli Pur-ı Süfla adlı köyde koleranın hüküm sürdüğü, kolera tutulan 25 kişiden 11’inin vefat ettiği ve kordon sayesinde civar köylerde bulaşık olmadığı bildirilmiştir. 29 Temmuz’da Cizre’de görülen 3 vakadan 1’inin vefat ettiği, Mardin’de ise herhangi bir vakanın olmadığı ifade edilmiştir.

edilen kişi sayısından fazla olması, hastalık mikrobu taşıyarak firar edenlerin ve karantinadan kaçanların olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte tabipler ve eczacıların zamanında görev yerine ulaşmaması gibi sebepler de hastalığın çevreye hızla yayılmasında önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

1894 senesinde Diyarbakır Vilayeti'nde görülen koleranın Musul tarafına yayılmasına engel olmak amacıyla *tahaffuzhaneler*⁵¹ tesis edildiği görülmektedir⁵². Bunlardan biri de geçici olarak Mardin yolunda yapılmıştır. Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 6 Ağustos 1895 (25 Temmuz 1311) tarihli telgrafnamede; Diyarbakır'da muayene edilen 5 hastada koleranın müşahede olunduğu ve "*illet-i mezkûrenin hükümferma olduğu*" Halep ve Urfa üzerinden Siverek, Silvan ve Derik kazalarıyla merkez vilayete ulaştığı bildirilmekteydi. Hastalığın daha fazla yayılmasına engel olmak amacıyla Mardin ve Maden sancakları ile Bitlis⁵³ Vilayeti'nin çeşitli mevkilerinde *tahaffuzhane* adı verilen karantina yerleri tesis edilmiştir⁵⁴. Genel olarak şehir dışındaki mevkilerde geçici karantina yerlerinin teşkil edildiğini ve hastalık ortadan kalktığında karantina ve kordon uygulamasına son verildiğini söylemek mümkündür.

⁵¹ Tahaffuz; Arapça sakinmek, korunmak anlamına gelmektedir. Tahaffuzhane ise salgın hastalık ortaya çıktığında karantinaya alınması gereken hastaların belirli bir süre gözetim altında tutularak barındırıldıkları yerlere denilmektedir. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, c. III, s. 373; Ünal, *a.g.e.*, s. 658.

⁵² Ayar, *a.g.e.*, 140-141. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Bozan, "Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolerla Salgını ve Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 218, İstanbul, 2015, s. 227.

⁵³ Bitlis'te görülen salgınla ilgili olarak bkz. Şeyhmus Bingöl, "Bitlis'te Salgın Hastalıklar Ve Kolerla (XIX. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları)" *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, c. II, Editörler: Prof. Dr. Mehmet İnbaşı - Prof. Dr. Mehmet Demirtaş, Ankara, 2019, s. 489-497.

⁵⁴ "*Mardin ve Maden sancaklarıyla Bitlis Vilayeti'nin mevâki-i lazimelerinde karantina vaz'ı ve keyfiyet lazım gelenlere tebliğ olunduğu gibi merkez vilayetde de bir sıhiye komisyonu teşkîli emr-i tahaffuza ve tanzîfata her zamanda ziyade itina idilmiştir şu halde Siverek, Halep ve Hısn-ı Mansur'a karşı tesis idilen tahaffuzhanelere lüzum kalmadığına ve anların ref'iyle tahaffuzhanelerin Mardin ve Maden sancaklarıyla Diyarbakır arasında ve men idilecek tahaffuzhaneler müsârefatına hasr olunmak üzere mukaddema istirham olunan tahaffuzhanelerin süratle itası ...*" BOA, DH. MKT. 411 / 40.

Bu tahaffuzhanelerin işleyişi ve kordon uygulamasında birtakım suistimallerin yaşandığına tesadüf edilmektedir. Mesela Bağdat ve çevresinde 1866 senesinde koleradan eser kalmadığı halde, haksız kazanç elde etmek maksadında olan birtakım kişiler tarafından *“haricden gelenlere karantina icra idilmek üzere mugâyir-i usûl bir takım kordonlar ittihaz olunarak”* karantina ve kordon uygulamasının suistimal edildiği ve ellerinde mürur tezkeresi olanlardan 1’er, olmayanlardan 2’şer kuruş alınarak salıverildiği bildirilmiştir⁵⁵. Ayrıca nizama aykırı olan bu usulsüzlüğün, Diyarbakır valisinin hizmetinde bulunan bir tabip tarafından tayin edildiğine işaret edilmiştir. Zira bulaşıcı bir hastalığı ihbar etmeyen Osmanlı tebaası bir tabibin ihraç edilerek cezalandırılacağı bilinmektedir⁵⁶. Mardin ve çevresinde salgın hastalıktan vefat edenler arasında bazen yanlış teşhis edilenlerin olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Mesela 15 Haziran 1866 (1 Safer 1283) tarihinde Cizre Kazası’nda hastalık sebebiyle yaşanan kayıpların tifodan değil koleradan kaynaklandığı anlaşılmıştır⁵⁷.

Salgın hastalık dönemlerinde Mardin ve çevresinde yaşayan gayrimüslimlerin de ödemekle yükümlü oldukları vergilerde bazı muafiyetlerin uygulandığı tespit edilmektedir. Mesela 23 Temmuz 1900 tarihli telgrafnameye istinaden, Mardin patriği tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen arzuhalde; Diyarbakır Vilayeti’ne bağlı Mardin Sancağı’nda, gayrimüslim cemaatler arasında yer alan Ermeni Katolik murahhası ile Süryani Kadim ve Süryani Katoliklerin patrik vekili ve murahhaslarının içinde buldukları vaziyet izah edilmiştir. Buna

⁵⁵ *“Bağdad ve havalisinde kolera illeti kâmilen mündefi olub fakat dâhilinde bir takım karantina ve kordonlar ittihaz olunmuş ve bunlardan sıhhat-i umûmiyeye bir güne faide olmadıktan başka birtakım cahil ve akçe almak arzusunda bulunan kimseler vasıtasıyla icra itdirilmekte bulunmuş olduğundan bu hal beyne’l-ahâli karantinaların itiyadına sekte virmekte idüğü yani birtakım kârbanlar Diyarbekir’den ahali ile ihtilât iderek serbestçe mürur eyledikten sonra zabtiyeler ellerinde değnekler herkesi darb iderek hanlara getirüb yolcuları tahaffuzhaneye nakl ve ufak bir oda derûnunda vaz ile yedinde yol tezkeresi olanlardan bir olmayanlardan ikişer kuruş alub bıraktıkları ve bu tedâbir dahî Diyarbekir valisinin hizmetinde bulunan cahil bir tabibin irae itdiği usul olduğu tafsil ve işar kılınmış ve bu ise bi’l-vücûh mugâyir-i nizâm ve muceb-i asafanem olarak men-i lazime-i halden bulunmuş olmağın icâb iden tenbîhatın icrası zîmnında iş bu mazbatanın bir suretinin ...”* gönderilmesi istenilmiştir. BOA, A. MKT. MHM, 354 /14. 9 Nisan 1866 / 28 Mart 1282 tarihli mazbata.

⁵⁶ Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu Ve Faaliyetleri”, s. 352.

⁵⁷ BOA, A. MKT. MHM, 358 / 35.

göre, birkaç seneden beri art arda devam eden kıtlık, kolera ve çekirge gibi felaketler sebebiyle ziraat ve ticaretin durduğu ifade edilerek, vergilerini ödemeye muktedir olmadıkları gibi yardıma muhtaç bir hale geldiklerini, bu vergilerden affedilmelerini veya ödemenin ileri bir tarihe ertelenmesini istirham etmişlerdir⁵⁸.

Diğer Salgın Hastalıklar

Mardin ve çevresinde veba ve koleranın haricinde bazı salgın hastalıklar görülmekte idi. Bunlar arasında *sıtma*, *humma*, *çiçek*, *tifo* vs. gibi hastalıklar yer almaktaydı. Sıtmanın, iklim ve çevre koşullarının uygun olduğu ortamlarda ortaya çıkarak salgın halini aldığı bilinmektedir. Evliya Çelebi, Nusaybin'in sıcak ve ağır havasının, hastalığa uygun şartlara zemin hazırladığını ifade etmektedir⁵⁹.

Mardin Sancağı'ndan hastalık görülen mahallerde incelemelerde bulunmak üzere zaman zaman tabiplerin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Mesela 1889 senesinde Mardin'den Siirt'e bağlı Aval Nahiyesi'ne gönderilen tabibin verdiği raporda; 20 haneden oluşan Sacid Köyü'nde devam eden hastalığın *humma*, *tifo*, *ishal* ve *mide iltihabı* olduğu ifade edilerek, bu hastalıklara tutulan 55 neferden 25'inin vefat ettiği, 8 kişinin hastalığı devam etmekle birlikte, geri kalanının sağlığına kavuştuğu; aynı zamanda civardaki başka bir köyde hastalanan 40 neferden 6'sının vefat ettiği bilgisine yer verilmiştir⁶⁰. Aynı şekilde 1 Temmuz 1890 (13 Zi'l-kade 1307) tarihli Diyarbakır Vilayeti'nden alınan telgrafnamede; Cizre'ye gönderilen Tabip Kolağası Mustafa Efendi tarafından yapılan muayenede, genel olarak salgın hastalıktan eser kalmamakla birlikte bazı şahıslarda *humma* ve *sıtma* hastalığının mevcut olduğu bildirilmiştir⁶¹.

⁵⁸ BOA, DH. TMIK. M, 126 / 29. 23 Temmuz 1900 / 25 Rebi'ü'l-ahir 1318.

⁵⁹ Mehmet Yaşar Ertaş – Kağan Eğnim, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Denizli, 2011, s. 99.

⁶⁰ BOA, DH. MKT. 1601 / 64. 5 Mart 1889 / 3 Receb 1306.

⁶¹ BOA, DH. MKT. 1738 / 16. 1 Temmuz 1890 / 13 Zi'l-kade 1307. "Cizre'ye memuren gönderilen Tabib Kolağası Mustafa Efendi'nin icra eylediği muayenede ael-i sariyeden şimdiki halde bir güne eser olmayub bazı eşhâsda mevcut bulunan hastalığın *humma-yı saibe* ve *sıtma* ve saireden ibaret idüğü bildirildiğine ve keyfiyet nizâm-ı celilelerine de işar olunduğuna dair Diyarbekir Vilâyet-i seniyyesinden çekilen telgrafname leffen savb-ı âli-i asafanelerine irsâl kılınmış olmağla ..."

Bu dönemde vilayet merkezinden alınan bir habere göre; Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı üç sancakta çiçek hastalığının zuhur etmesi sebebiyle, birer daimi ve seyyar aşı memurlarının görevlendirilmesi ve Cizre Kazası'na da bir tabibin tayin edilmesi gerektiği bildirilmekteydi⁶². Bu hastalıkların haricinde Mardin'de kuduz vakaları tespit edilmekle⁶³ birlikte, bu hastalığın salgın halini aldığına dair herhangi bir veriye ulaşılmamıştır.

Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler

Salgın hastalıklardan korunmak için çeşitli tedbirlerin alındığı görülmektedir. Bu tedbirlerin başında hastalığın yayılmasına zemin hazırlayan sebeplerin ortadan kaldırılması gelmekteydi. Veba, kemirgenler vasıtasıyla yayıldığından, bu tür hayvanların girebilecekleri yerlerin titizlikle dezenfekte edilmesi gerekmekteydi. Özellikle tren, gemi gibi araçlarla çok uzak yerlere kadar ulaşabilen bu hayvanların kontrol altına alınması elzemdi.

Bununla birlikte veba mikrobu; çamaşır, yatak takımları, keçe gibi günlük kullanılan eşyalarda kolayca saklanabildiğinden, bulaşık bir yerden gelen yolculara ait eşyaların etüv makinesinden geçirilmek suretiyle temizlenmesi gerekmekteydi. Bu dezenfeksiyon işlemi ile birlikte, hasta ile temastan kaçınmak, gerekli hijyen tedbirlerini almak önem arz etmekteydi⁶⁴.

Osmanlı memleketlerine sirayet eden salgın hastalıklardan korunmak için devlet tarafından alınan başlıca tedbir, *karantina*

⁶² BOA, DH. MKT. 1678 / 50. 2 Aralık 1889 / 8 Rebi'ül-ahir 1307. "Anadolu'nun bazı mahallerinde çiçek hastalığı zuhûr eylediği ihbar olunması üzerine sevk idilen isti'lâma cevaben bu kere Diyarbakır Vilâyeti'nden alınan telgrafnamenin sureti leffen savb-ı saadetlerine müsteban olacağı üzere bazı mahallerde mezkûr hastalık zuhur itmiş ise de telefat vuku bulmaksızın mündefi olduğundan maada mahallerde tabib ve cerrah ve aşıcı bulunmadığından bahisle vilâyeti teşkil iden üç sancak için birer daimi ve seyyar aşı memurlarının ve Cizre Kazası için bir tabibin lüzum-ı tayin ve izâmı ..."

⁶³ Diyarbakır valisi tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan telgrafnamede; on dört gün evvel Mardin'de kuduz bir köpeğin ısırması neticesinde yaralanan İlyas adındaki çocuğun, fukaradan olması sebebiyle tedavisi için Der-saadete gönderilmesi talep edilmiştir. BOA, DH. MKT. 438 / 25. 6 Ekim 1895 / 16 Rebi'ül-ahir 1895.

⁶⁴ Walter Wyman, "The Black Plague", *The North American Review*, c. CLXIV, 1897, s. 449; Walter Wyman, *The Bubonic Plague*, Washington, 1900, s. 16.

*uygulaması*⁶⁵ ve bunun yaygın hale getirilmesi idi. Bu amaçla çeşitli zamanlarda yayınlanan fermanlarda, hastalık vuku bulmadan evvel gerekli tedbirlerin alınmasına dikkat çekilmiş ve karantinanın önemi vurgulanmıştır. 4 Ağustos 1838 (13 Cemaziye'l-evvel 1254) tarihli Sivas Müşiri Vezir Hafız Paşa'ya gönderilen fermanında; veba illetinden korunmak için karantina usulünün yaygınlaştırılması gerektiğine işaret edilerek, hastalığa yakalananların yerinde tespiti ve jurnallere bildirilmesi hususunda o yerin vali, mütesellim ve voyvoda gibi idarecilerinin tam yetkili oldukları bildirilmekteydi. Aynı zamanda hastalıklı kişilerin ortalıkta dolaşmasına müsaade edilmemesi ve mürur tezkeresi olarak seyahatine izin verilenlerin de gidecekleri yerlerde veba hastalığının olup olmadığını kontrol etmeleri emredilmekteydi⁶⁶. Bununla birlikte hastalık son bulduğunda bu karantina ve kordon uygulamasına anında müdahale edilerek son verilmediği aksine bir müddet daha devam edildiği anlaşılmaktadır. Mesela 2 Ekim 1890 tarihli bir telgrafnamede; otuz beş günden beri Mardin Sancağı'nda illetten eser kalmadığı halde bu kordonların kaldırılmadığı bilgisi verilerek, gereğinin yapılmasına işaret edilmekteydi⁶⁷.

Ayrıca salgın hastalık haberi alınır alınmaz civar vilayetlere bilgi verilmekte ve gerekli tedbirlerin alınması yönünde talimatlarla birlikte özellikle temizliğin önemine işaret edilmekteydi. 5 Nisan 1900 (4 Zil-hicce 1317) tarihli Musul Vilayeti'nden gönderilen telgrafnamede; İran mahallinde "*tâun illeti zuhur ettiğinden*" bahisle civarında bulunan mahallerden Mardin, Cizre, Nusaybin ve Derik kazalarınca "*taharet ve nezâfete her vakitden ziyade*" dikkat edilmesi hususu üzerinde durularak, temizlik şartlarının sağlanması için uyarılarda bulunulmuştur⁶⁸. Devlet tarafından bu uyarıların sıklıkla yapılmasının

⁶⁵ Osmanlı Devleti'nde ilk karantina uygulamasının 1831 senesinde Sultan II. Mahmud döneminde gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıyıldız, "Karantina", s. 463. Ayrıca karantina uygulaması ile ilgili olarak bkz. İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Karadeniz Sınırında Emraz-ı Sâriye İle Mücadele: Batum Ve Hopa Karantinahaneleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c. 14, S. 28, Trabzon, 2020, s. 401-412.

⁶⁶ MŞS. Nr. 253, s. 77, b. 224. 4 Ağustos 1838 / 13 Cemaziye'l-evvel 1254 tarihli ferman.

⁶⁷ BOA, DH. MKT. 1766 / 82. 2 Ekim 1890 / 17 Safer 1308.

⁶⁸ BOA, DH. MKT. 2328 / 133. 5 Nisan 1900 / 4 Zil-hicce 1317 tarihli telgrafname.

temel amacı, karantina kurallarının harfiyen uygulanması suretiyle salgın hastalıkların kontrol altına alınmak istenmesiydi⁶⁹.

Aynı şekilde kolera salgınının yayılmasını önlemek amacıyla sıhhiye memurlarına bazı talimatlar verildiği görülmektedir. Bu talimatlar arasında;

- Kolera salgını olan mahallerde görevlendirilen sıhhiye heyetleri tarafından, hastalığa yakalanan kişilerin gerek hanelerinde ve gerekse başka bir mahalde kordon altına alınmak suretiyle tecrit edilmesi ve tedavi altına alınması,

- Hastalık bulaşan haneler ile civar meskenlerin kireç⁷⁰ gibi maddeler ile dezenfekte edilmesi,

- Kolera zuhur eden kasaba ve köyler ile aşiretlerin bulunduğu mahallerde, mahalli hükümetler ile aşiret reisleri marifetiyle dezenfeksiyon işlemi yapılması ve özellikle içme sularının muayene edilmesi,

- Suların kaynatılmak suretiyle içilmesinin ahaliye tavsiye edilmesi,

- Etibbanın her gün düzenli olarak heyet-i sıhhiye riyasetine konu hakkında telgrafla malumat vermeleri,

- Hastalık için gerekli olan ilaçların temini ve mahalli hükümetler tarafından tedarik edilmesi,

- Salgın hastalık sebebiyle vefat edenlerin kontrollü bir şekilde defnedilmesi,

- Bulaşık bir yerden gelerek karantinaya alınanların, tahaffuzhane memurları tarafından kayıt altına alınması,

- Kolera vakaları hakkında jurnaller tarafından günü gününe istatistik cetvellerinin tutulması yer almaktaydı⁷¹.

Ayrıca ahaliye kuyu sularının içilmemesi, nehir kenarlarında çamaşır yıkanmaması ve özellikle kişisel temizliğe dikkat edilmesi önerilmekteydi.

Karantina tedbirlerinin uygulanmasında devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar başta olmak üzere bazı zorluklarla karşılaşıldığı

⁶⁹ Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu Ve Faaliyetleri", s. 352.

⁷⁰ Kireç, kolera mikroplarını imha eden kimyevi maddeler arasında bulunmaktadır. Bkz. *Bel_Osm_000050*, s. 17-18.

⁷¹ *Bel_Osm_000050*, s. 23-24.

bilinmektedir. Zira 1841 senesinde karantinalarda gereğinden fazla istihdam yapılması yasaklanırken, gereksiz karantinalar kaldırılmış ve memur maaşları da azaltılmıştır⁷². Yaşanan bu sıkıntıların, Mardin ve çevresine de yansıdığı aşikârdır. Nitekim Mardin’de görevli sıhhiye memurlarının 250 kuruş civarındaki düşük düzeyde maaşlarının mal sandıklarından ödendiği anlaşılmaktadır⁷³. 11 Kasım 1882 tarihinde Mardin Sancağı’nda görevli karantina memurları, zabtiye vs. için ayrılan kalemin toplam masrafı 88540,5 kuruş idi⁷⁴.

Salgın hastalıklarla mücadelede geleneksel yöntemlerle bazı ilaçların yapıldığı ve genelde halk inanışlarına dayalı tedavi usullerinin uygulandığı görülmektedir. Evliya Çelebi, bu hastalıklar hakkında bilgi vererek geleneksel tedavi usullerine değinmiştir⁷⁵. 1812-1813 senesinde salgın döneminde İstanbul’da bulunan Raczynski, o güne kadar hastalığı tedavi edecek bir ilacın bulunamadığını ancak *kinin* adı verilen bir madde ile güherçileli kâfurun birçok kişiye ilaç olarak verildiğini kaydetmektedir⁷⁶. Hükümet tarafından tedarik edilmek suretiyle ilgili yerlere gönderilen bu maddenin, sıtma hastalığının teşhis ve tedavisinde de kullanıldığı bilinmektedir⁷⁷.

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı’nın birçok vilayet ve sancaklarında olduğu gibi Mardin ve çevresi de salgın hastalıklardan oldukça etkilenen yerler arasında idi. *Veiba, kolera* başta olmak üzere çeşitli zaman aralıklarında

⁷² Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu Ve Faaliyetleri”, s. 362.

⁷³ BOA, DH. MKT. 1748 / 63.

⁷⁴ BOA, ML. MSF.d. 19356. 11 Kasım 1882 / 29 Zil’-hicce 1299 tarihli masraf defteri. Bu kalemden memurun, 31746,5 kuruş, asker-i zabtiye 47549 kuruş ve diğer masraflar için 9245 kuruş ayrılmıştır. Aynı zamanda Siirt Sancağı için 45995, Sivas Sancağı için 132391, Aziziye Sancağı için 52520 kuruş masraf hesaplanmıştır.

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yaşar Ertaş – Kağan Eğnim, *a.g.m.*, s. 83-108.

⁷⁶ *Edward Raczynski’nin Türkiye Seyahati Günlüğü*, çev. Sabire Arık, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 19.

⁷⁷ Kinin adı verilen maddenin sıtma ilacı olarak kullanılması hakkında bkz. Nursal Kumaş, “Osmanlı Devleti Döneminde Sıtma Hastalığını Önlemeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler (1860-1922)”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Editörler: Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Ankara, 2017, s. 263-265; Sıtma ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Kılıç, “Eskiçağdan Yakınçağa Sıtma Ve Tarihe Etkileri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Editörler: Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Ankara, 2017, s. 117-159.

yaşanan salgın hastalıklar, kitlesel ölümlere yol açtığı gibi nüfus hareketliliğinin yaşanmasına ve iktisadi buhranlara sebep olmuştur. Aynı zamanda hastalığa yakalanma korkusu içinde olan insanların, psikolojik açıdan da etki altında bulduklarını söylemek mümkündür. Zira salgın hastalık görüldüğünde halkın can korkusuyla göç etmek durumunda kalması, bu durumun bir tezahürüdür.

Salgın hastalıklarla mücadelede Osmanlı Devleti'nin yegâne takip ettiği yol, genel sağlığın muhafaza edilmesi yönünde atılan adımlardan oluşmaktaydı. Özellikle hastalık görülen mahallerde kordonlar teşkil etmek ve karantina usulünü yaygın hale getirmek suretiyle, hastalığın hızla yayılmasına engel olmak, hastaların teşhis ve tedavisi için tabip ve ekipman sevki, *tahaffuzhane* adıyla anılan karantina yerleri tesis etmek üzere gerekli olan meblağın tedariki vs. gibi tedbirlerden ibaretti. Ancak gerekli olan bu tedbirlerin alınmasına ve genel sağlığın korunmasına yönelik çalışılmasına rağmen hastalığın önü alınamamış ve hastalık çevreye hızla yayılmıştır. Özellikle karantina altına girmekten kaçanların bulunması, hastalığın çevreye sirayet etmesinde önemli bir faktördü. Bununla birlikte Mardin'in Bağdat'a giden kervan yolu üzerinde bulunması ve bu güzergâh üzerinde sürekli olarak gidip gelenlerin eksik olmaması gibi sebepler, bu bölgede salgın hastalığın kolayca yayılmasına imkân tanımaktaydı.

Bir yörede veya şehirde salgın hastalık söz konusu olduğunda devlet tarafından bir kısım vergilerde o yöre veya şehir için muafiyet uygulandığı görülmektedir. İncelenen dönemde Mardin ve çevresi de bu tür uygulamalara örnek olarak verilebilir. Nitekim Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ödemekle mükellef oldukları bazı vergilerin ileri bir tarihe ertelenmek suretiyle tahsil edildiği tespit edilmiştir. Genel olarak devlet, salgın hastalıkları kontrol altına almak amacıyla ahaliyi bilinçlendirmeye ve özellikle salgın dönemlerinde temizlik şartlarına her zamankinden daha fazla özen gösterilmesi gerektiğine işaret etmiştir.

Kaynakça**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

a. Ali Emiri Tasnifi (AE.)

aa. Selim III (SSLM. III.)

Dosya No/Gömlek No: 337/19476

b. Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî (A.MKT. MHM.)

Dosya No/Gömlek No: 338/59, 354/14, 358/17, 358/35.

c. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH. MKT.)

Dosya No/Gömlek No: 411/40, 438/25, 1601/64, 1657/14, 1666/78, 1678/50, 1738/16, 1743/48, 1743/77, 1744/62, 1744/74, 1748/15, 1748/63, 1749/97, 1749/103, 1750/34, 1759/107, 1766/82, 2328/133.

d. Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Evrakı Muamelat (DH. TMIK. M.)

Dosya No/Gömlek No: 126 / 29.

e. Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT)

Dosya No/Gömlek No: 24/1227-B, 810/37214.

f. Maliye Nezareti Masarifat Defterleri (ML. MSF.d)

No: 19356

g. Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.)

Dosya No/Gömlek No: 3/80, 18/15.

h. Mardin Şeriyeye Sicili (MŞS)

No: 253.

Kitap ve MakalelerAbdulganî Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara, 1999.Abdüsselam Efendinin *Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul, 2007.Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 4, İstanbul, 1994.Altan, Bilal, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Cizre'de Kolera Salgını ve Yol Açtığı Tahribat", *Mukaddime*, 10 (1), 2019, s. 37-52.Ayar, Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera Salgını İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul, 2007.

Bingül, Şeyhmus, “Bitlis’te Salgın Hastalıklar ve Kolera (XIX. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları)” *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, c. II, Editörler: Prof. Dr. Mehmet İnbaşı- Prof. Dr. Mehmet Demirtaş, Ankara, 2019, s. 489-497.

Bozan, Oktay, “Diyarbakır Vilayeti’nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 218, İstanbul, 2015, s. 219-240.

Cengiz, Hasan Ali, “XIX. Yüzyıla Kadar Edirne’de Görülen Salgın Hastalıklar”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Güz 2020, s. 511-529.

Çetin, Engin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X 19-20-21 Ekim 2018 Bildiriler*, ed. Dr. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2019, s. 191-215.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 2000.

Edward Raczyński’nin Türkiye Seyahati Günlüğü, çev. Sabire Arık, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.

Erler, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kitlık Olayları (1800-1880)*, İstanbul, 2010.

Ertaş, Mehmet Yaşar - Fatma Yıldız, “19 Yüzyılda Anadolu’da Sıtmanın Görüldüğü Yerler ve Alınan Önlemler”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Ankara, 2017, s. 223-245.

Ertaş, Mehmet Yaşar – Kağan Eğnim, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Hastalıklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Denizli, 2011, s. 83-108.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, (Belediye Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu) *TB_0417/07* (Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Veba, İstanbul, 1326).

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, (Belediye Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu) *Bel_Osm_000050*.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Bel_Osm_K.00030*, (Dr. Besim Ömer- Dr. Akil Muhtar, *Kolera Hastalığında İttihâzı Lazım Gelen Tedâbir Etibbâya Rehber*, İstanbul, 1328).

KILIÇ, Orhan, “Eskiçağdan Yakınçağa Sıtma ve Tarihe Etkileri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Editörler: Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Ankara, 2017, s. 117-159.

Kılıç, Orhan, “Orta ve Yeniçağlarda Salgın Hastalıklar, Göç ve İskân”, *Geçmişten Günümüze Göç II*, ed. Prof. Dr. Osman Köse, Samsun, 2017, s. 1237-1247.

Kılıç, Orhan, “Salgın Hastalıkların Osmanlı Vergi Düzenine Etkisi”, *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 1, İzmir 25-27 Nisan 2019*, İzmir, 2019, s. 371-384.

Kılıç, Orhan, “Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri”, *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, Editörler:

Prof. Dr. Muzaffer Şeker, Prof. Dr. Ali Özer, Dr. Cem Korkut, TÜBA, Ankara, 2020, s. 15-53.

Kılıç, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elâziğ, 2004.

Kılıç, Orhan, *İnsanlığın Ölümle İmtihanı Mikrop, Salgın ve Toplum*, İstanbul, 2021.

Kumaş, Nursal, "Osmanlı Devleti Döneminde Sıtma Hastalığını Önlemeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler (1860-1922)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Editörler: Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akççek, Ankara, 2017, s. 259-282.

Mengirkaon, Sabri, *19. Yüzyılda Diyarbekir'de Kıtık*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mardin, 2021.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I-III, İstanbul, 1993.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Sarıyıldız, Gülden, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, c. 58, S. 222, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 329-376.

Sarıyıldız, Gülden, "Karantina", *DİA*, c. 24, İstanbul, 2001, s. 463-465.

Sarıyıldız, Gülden, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-26 Mayıs 2000) Bildiriler*, İstanbul 2001, s. 309-319.

Taşkın, Ünal, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Palu'da Tabii Afetler (1858-1910)", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, c. V, S. 2, Elâziğ, 2018, s. 73-81.

Topuz, Ercüment, "XIX. Yüzyılda Antep (Ayıntab) Örneği Üzerinden İlet-i Kolera ile Mücadele", *Tarihten Günümüze Ayıntab – Gaziantep*, Ankara, 2018, s. 229-247.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011.

Varlık, Nükhet, "Tâun", *DİA*, c. 40, İstanbul, 2011, s. 175-177.

Varlık, Nükhet, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, İstanbul, 2017.

Wyman, Walter, "The Black Plague", *The North American Review*, c. CLXIV, 1897, s. 441-452.

Wyman, Walter, *The Bubonic Plague*, Washington, 1900.

Yaşayanlar, İsmail, "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Âb-ı Hayat'ı Aramak Gönül Tekin'e Armağan*, Yay. Haz. Ozan Kolbaş – Orçun Üçer, İstanbul, 2018, s. 737-761.

Yaşayanlar, İsmail, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu Karadeniz Sınırında Emraz-ı Sâriye İle Mücadele: Batum Ve Hopa Karantinahaneleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c. 14, S. 28, Trabzon, 2020, s. 401-412.

Yıldırım, Nuran, “İstanbul’un Kolera ile Tanışması: 1831 Salgını”, *Toplumsal Tarih*, S. 316, Nisan, 2020, s. 62-66.

Yıldırım, Nuran, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: Karantina İstemezük”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 150, İstanbul, 2006, s. 18-27.

Yıldırım, Nuran, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Yılmazçelik, İbrahim, “XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim-Halk Münasebetleri”, *Bayram Kodaman’a Armağan*, Samsun, 1993, s. 381-396.

Yılmazçelik, İbrahim, “XVIII. Ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde (Anadolu’da) Meydana Gelen Tabii Afetler”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002 Ankara*, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005, s. 665-693.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Extended Abstract

Located in the Southeastern Anatolian Region, the city of Mardin resides on the southern slopes of the *Mardin-Midyat* border. Thanks to its geographical location, the city has been on the transit route of many civilizations throughout history. As a result of the victory of the Ottoman State in the Battle of Chaldiran in 1515, the city of Mardin came under the rule of the state and took its place in the administration organization as a Sanjak Center affiliated to the Province of Diyarbakır.

Epidemics that spread to large geographical regions in short periods cause mass deaths and serious health problems. In addition to natural disasters such as famine, drought, flood, locust attacks, etc. many epidemic diseases such as *plague, cholera, malaria, syphilis*, and similar diseases cause great destruction. These destructions also affect societies economically, socially, and culturally.

The city of Mardin, which will be investigated in this study at a micro level, is among the places affected by various epidemic diseases, especially plague and cholera. In this study, the diseases observed in and around the city of Mardin in the 19th century, the measures taken against these diseases, the treatment methods, the quarantine implementations, the allocations of quarantine stations will be evaluated. In the current study, it is also aimed to focus on the cultural, social, and economic changes caused by the epidemics in and around the city of Mardin.

The documents in the Presidential Ottoman Archive are the primary sources that will form the basis of our study. Furthermore, our study will be supported by the previous studies conducted during the period in question in addition to the research and investigation resources.

In the 19th century, as in many provinces and sanjaks of the Ottoman Empire, Mardin and its surroundings were among the places that were highly affected by epidemic diseases.

Epidemics, especially plague, cholera experienced in various time periods caused mass deaths as well as population mobility and economic depression periods. At the same time, it is possible to say

that people who are afraid of getting the disease are under psychological influence. Because when an epidemic is seen, the fact that people have to migrate for fear of their lives is an indicator of this.

The only way the Ottoman Empire followed in the fight against epidemic diseases consisted of steps taken to preserve general health. It consisted of measures such as preventing the spread of the disease, especially by forming cordons in places where the disease was observed and making the quarantine procedure widespread, sending doctors and equipment for the diagnosis and treatment of patients, supplying the necessary amount to build quarantine places called *tahaffuzhane*, etc. In the fight against epidemics, it is seen that some medicines are made with traditional methods and treatment methods based on folk beliefs are generally applied.

However, despite taking these necessary precautions and trying to protect general health, the disease could not be prevented and the disease spread rapidly to the environment. Especially the presence of those who escaped from quarantine was an important factor in the spread of the disease to the environment.

However, the fact that Mardin was on the caravan routes leading to Baghdad and that there was no shortage of people who came and went on this route, caused the epidemic to spread rapidly.

In the case of epidemics, it is seen that exemption from some taxes is applied by the state. Mardin and its surroundings can be given as examples of such practices. As a matter of fact, it has been determined that some taxes that Muslims and non-Muslims are obliged to pay are collected by deferring to a future date.

It is seen that some instructions were given to the medical officers in order to prevent the cholera epidemic. These can be summarized as:

Isolation and receiving treatment guided by the sanitary committees assigned in areas with cholera epidemic, by cordoning off the infected people, either in their homes or in another place.

Disinfecting infected households and surrounding dwellings with substances such as lime.

In the towns and villages where cholera was observed and in the neighborhoods where the tribes are located, it was necessary to carry out disinfection by the local governments and tribal chiefs, and especially the drinking water should be examined and the water should be boiled and consumed by boiling.

In general, the state pointed out that more attention should be paid to raising the awareness of the people and especially to the cleaning conditions in order to control epidemics, and took steps in this direction.